

Марево революції

Петро Кралюк

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Богдан». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

МАРЕВО РЕВОЛЮЦІЇ

Серія «*Magistra vitae*»

Петро Кралюк

Серію «*Magistra vitae*» засновано 2016 року

Це історичне дослідження буде цікавим та пізнавальним не лише для студентів і науковців, бо автор так неупереджено, захоплююче та всебічно розкриває тему, з такого несподіваного ракурсу показує минуле й сьогодення, що книга неодмінно привабить широке коло читачів.

Що таке революція? Замість передмови

Слово «революція» міцно увійшло в європейські мови, у т. ч. і мову українську. Це — термін не тільки і не стільки науковий, скільки побутовий. Причому, якщо говорити про Україну, то він має переважно позитивну конотацію. Ця позитивність викликана, зокрема, недавнім радянським минулим, коли за допомогою комуністичної ідеології формували позитивне ставлення до революції як явища. Революцію тоді трактували як очищення й оновлення суспільства. Вона ніби забезпечувала прогрес і щасливе «нове життя». На негативні аспекти революції увагу, звісно, не звертали.

Щоправда, не лише в комуністичному дискурсі слово «революція» набувало позитивного значення. Те саме маємо і в дискурсі націоналістичному. Адже протягом останніх століть Україна перебувала у статусі колонії. Визволення ж від колоніальної залежності вважали результатом революційних змін. Звідси й ідея національної, або визвольної революції.

Узагалі термін «революція» в Україні (й не лише в Україні) інтерпретують дуже широко. Є різні варіанти його трактування. Загалом у нас, навіть серед «прогресивних» політологів, простежується схильність трактувати революцію в марксистському дусі. Тобто революція веде до зміни т. зв. соціально- економічних

формацій, якими нібито є первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна й, нарешті, комуністична. Правда, прихильники марксизму чомусь не вели мову про рабовласницьку чи, приміром, феодальну революції. В їхніх працях ішлося переважно про буржуазні й комуністичну (чи соціалістичну) революції. У самих же класиків марксизму формаційна теорія не була чітко сформульована. Вона стала вже «творчим розвитком» марксизму. Взагалі дуже проблематично говорити, що ця теорія задовільно висвітлювала історичні реалії. Чимало фактів не вкладалось у її межі. Звісно, сучасні наші політологи не дотримуються послідовно марксизму в питанні революції, але вважають, що справжня революція має вести до соціально-економічних змін.

Узагалі, якщо звернутися до розгляду минулого, то бачимо, що революція в її «класичному» варіанті — це явище радше нової історії. Революції відбуваються у новочасних суспільствах, де є розвинуті державні інститути, право й правова свідомість 1. Так, відомий американський теоретик Самуель Гантінгтон вважає, що революції не відбуваються у традиційних суспільствах. Вони трапляються в суспільствах, що пройшли певний соціальний і економічний розвиток, власне в суспільствах новочасних 2.

Сам же термін «революція» виник у XV ст. Походив він від пізньолатинського слова *revolutio*, що означало поворот, переворот, оборот. Спочатку цей термін використовували переважно в алхімії й астрології. Наприклад, відома праця Миколи Коперника «Про обертання небесних сфер», що побачила світ у 1543 р., в оригіналі називалася «*De revolutionibus orbium coelestium*».

Із часом термін «революція» почали використовувати в різних сферах і дискурсах. Наприклад, неолітична революція (термін, що застосовують переважно в археології та історії), промислова революція, демографічна революція, культурна революція, наукова

чи науково-технічна революція, комунікативна революція, сексуальна революція тощо.

Нас же цікавлять політичні революції, які так чи інакше впливають на суспільство, можуть вести до помітних соціальних змін (хоча не обов'язково). Власне, революції, що ведуть до суспільних змін, іноді іменують соціальними.

Тут доцільно зробити деякі пояснення. Кардинальні суспільні, точніше соціально-економічні зміни не обов'язково є результатом політичної революції. Наприклад, реформи в царській Росії у 60-х рр. XIX ст. призвели до суттєвих економічних і суспільних трансформацій у країні. Але ці зміни революцією не йменують. Приблизно те саме можемо сказати про т. зв. перебудову й розвал Радянського Союзу.

Натомість, маємо численні приклади, коли явища, котрі ми йменуємо зазвичай революціями, не вели до важливих перемін у соціально-економічній сфері. Такими були революції у Франції, що відбулися після Великої французької революції 1789—1794 рр., російські революція 1905—1907 рр. та Лютнева революція 1917 р. тощо.

Політична революція має кілька важливих ознак.

По-перше, вона відбувається нелегітимним способом, порушуючи усталені в країні закони. Результатом революції є зміна законодавства — відмова від старих законів, котрі змінюють новими законами. Революціонери, як правило, намагаються переписувати закони «під себе».

По-друге, революція забезпечує зміну політичних еліт. Замість старих приходять нові, в руках яких опиняється влада.

По-третє, прихід до влади нових еліт пов'язаний з перерозподілом власності. Адже нові політичні еліти можуть утримувати владу, лише володіючи відповідними ресурсами.

По-четверте, революція здійснюється шляхом широкої народної мобілізації. Різні верстви населення виступають на політичну арену, «творючи історію». Ця мобілізація забезпечує «легітимність» руйнування старих політичних інститутів, усунення старої еліти й прихід до влади нової.

Тут закономірно виникає питання, що розуміти під поняттям «еліта», яке теж має різноманітні трактування. Для нас еліта — це соціальні верстви, які контролюють основну частину власності в соціумі, а її представники переважно здійснюють державне управління і створюють вигідну для еліти культуру, забезпечуючи їй т. зв. культурну гегемонію.

Зміна в ході революції еліти і пов'язаний з цим перерозподіл власності так чи інакше ведуть до змін у сфері суспільно-економічних відносин. Питання, правда, тут стоїть про якість цих змін. Останні значною мірою залежать від якості нових еліт, які приходять до влади. Якщо ці еліти зорієнтовані на паразитуючий спосіб життя (що нерідко буває), тоді годі чекати позитивних соціально-економічних змін. Якщо ж еліти, взявши владу, опиняються перед проблемою недостатності ресурсів, які не дають їм можливостей для нормального функціонування, тоді вони змушені орієнтуватися на конструктив і шукають шляхів зробити економіку ефективнішою. У такому випадку революція здатна забезпечити позитивні зміни у сфері соціально-економічних відносин, сприяючи прогресивному розвитку. Навіть привести до кардинальних змін у цій сфері.

Політична революція може бути «повною» й «частковою».

«Повна» революція веде до кардинальної, майже абсолютної зміни еліти. Прикладом тут є Велика французька чи так звана Жовтнева революції в Росії. При здійсненні «повної» революції відбувається, як правило, знищення старих елітарних верств, у т. ч. фізичним шляхом. Звідси — горезвісний революційний терор.

«Часткова» ж революція веде лише до зміни певних фрагментів еліти. Частина старого правлячого класу відходить, втрачаючи реальну владу, інша частина пристосовується до нових революційних перетворень. «Вивільнені» місця займають представники нової еліти.

Рівень «частковості» чи «повноти» революції залежить від різних чинників — політичної культури, наявної в суспільстві, якості елітарних верств, спроможності останніх здійснювати масштабну народну мобілізацію.

Політична революція часто супроводжується такими явищами, як контрреволюція та жорсткою конкуренцією у середовищі нової революційної еліти. Контрреволюція викликана протидією старих елітарних верств, їх намаганням зберегти владу. Стосовно жорсткої конкуренції у середовищі нової еліти, то вона викликана тим, що нових місць при владі не так багато, як хотілося б. Тому серед революціонерів має відбутися відбір.

І перше, і друге явища далеко не завжди мирні. Нерідко вони супроводжуються кривавими ексцесами, а то й численними жертвами. Чи не найкраще це демонструють згадувані «великі революції» — французька 1789—1794 рр. та Жовтнева, яка продовжилася громадянською війною.

Як ми уже зазначили, політична революція є явищем Нового часу. Проте це не значить, що вона не мала предтеч у попередні часи. У державах, що сформувалися в умовах традиційних суспільств і в яких формою правління була, здебільшого, монархія, базована на родових принципах, роль політичних революцій відігравали двірцеві перевороти, котрі вели до зміни оточення монарха, а то й до усунення його від влади (часто з фізичною ліквідацією). Такі перевороти забезпечували ротацію еліт. Правда, вони не були такими масштабними, як новочасні політичні революції. Але варто враховувати, що держави традиційних

суспільств (навіть імперського типу) «не дотягують» за масштабами, в т. ч. за кількістю населення, до сучасних держав. А засоби комунікації у державах традиційних суспільств не здатні забезпечувати широку народну мобілізацію. Зрештою, ці держави в більшості випадків були монархічними, «сімейними», де владу зосереджував у своїх руках один родовий клан. Відповідно, монарх мав усі підстави заявляти: «Держава — це я». Тому еліти тут змінювалися малопублічно, кулуарно. І найприйнятнішою формою цих змін був дворцевий переворот.

Політична революція, як і дворцевий переворот, не є ні необхідністю, ні закономірністю, котрі мають вести до соціально-економічних змін. Ці явища свідчать радше про вади функціонування державних організмів. Зокрема, вказують на те, що в них нема належної соціальної мобільності, яка б забезпечувала мирну ротацію еліт, сприяючи при цьому потрібним соціально-економічним змінам. Із цього приводу влучно висловився Реймон Арон: «Суспільні порядки, що є жертвами народних повстань чи державних переворотів, свідчать своїм падінням не про моральні вади — вони часто-густо гуманніші, ніж суспільні порядки переможців, — а про політичні помилки. Вони були нездатні чи то поступитися місцем перед опозиціонерами, чи то подолати опір консерваторів, чи то відкрити перспективу реформам, спроможним заспокоїти незадоволених або погальмувати честолюбних» 3.

Тобто, політична революція — це ніби індикатор «ненормальності» держави. У цьому сенсі вона є не стільки благом, скільки «суворою необхідністю», яка при цьому часто для багатьох людей (а то й суспільства загалом) супроводжується чималими втратами.

Сценарій революції

Попри домінування в українській культурі й суспільній думці «революційного тренду», точніше «тренду бунту», характерного для

пригноблених, колоніальних народів, окремі мислителі відкидали і навіть критикували ідею революції. Одним із перших серед них був Микола Костомаров (1817–1885).

Він відомий передусім як історик. Проте Костомаров мав непогану філософську підготовку і в своїх творах неодноразово вдавався до філософських рефлексій.

Здавалося, Костомаров належав до революціонерів. У молоді роки він був лідером Кирило-Мефодіївського братства, яке за «бунтівні ідеї» московська влада розгромила, а його членів репресувала. Миколі Костомарову приписують авторство пропагандистського документа цього товариства «Книги битія українського народу», який був загалом антиколоніальним і революційним. І все ж із часом Костомаров, через різні обставини, відійшов від революційності й зайняв помірковану позицію. До того ж, ця поміркована позиція поєднувалась у нього з чітко вираженою православною релігійністю. Можна навіть сказати так: зрілий Костомаров належав до перших українських політичних консерваторів модерного часу.

Цей консерватизм проявився у відомій його праці «Дві руські народності», опублікованій у 1861 р. в першому українському журналі «Основа», який видавали в Петербурзі. Не будемо звертатися до основних ідей цього твору. Зазначимо лише, що в ньому Костомаров звернув увагу на свавільність українців (у термінології цього автора — південноросів), наголосивши, що ця риса відіграла в їхній історії деструктивну роль, не давала їм змоги створити міцну державу. Вчений писав: «Розвиток особистого свавілля, свобода, невизначеність форм були відмінними рисами південноруського суспільства в стародавні періоди, і так воно було згодом. Разом з цим поєднувалися непостійність, брак ясної мети, поривчастість руху, прагнення до створення й якесь розкладання створеного, все, що неминуче впливало з переваги особи над

громадськістю. Південна Русь зовсім не втрачала відчуття своєї народної єдності, але не думала її підтримувати: навпаки, сам народ, мабуть, ішов до розкладання і все ж таки не міг розкластися» 4.

У цьому плані цікавим є порівняння українців та росіян, яке Костомаров здійснив у зазначеній роботі. Він спеціально акцентував увагу на принципових ментальних відмінностях цих народів: «...плем'я південноруське мало відмітним своїм характером перевагу особистої свободи, Великорос — перевагу общинності. За корінним поняттям перших, зв'язок людей ґрунтується на взаємній згоді й може розпадатися за їхньою незгодою; інші прагнули встановити потребу і нерозривність один раз встановленого зв'язку і саму причину встановлення віднести до Божої волі й, отже, вилучити від людської критики. В однакових стихіях громадського життя перші засвоювали більше дух, інші прагнули дати йому тіло...» 5. Відповідно, ці відмінності давали і дають знати про себе в історичних діяннях. Якщо росіяни виявляли здатність до державного життя, то цього не скажеш про українців. «У великоруському елементі, — писав М. Костомаров, — є щось величезне, створююче, дух стрункості, свідомість єдності, панування практичного розуму, що вміє вистояти важкі обставини, вловити час, коли слід діяти, і скористатися цим наскільки потрібно... Цього не показує наше південноруське плем'я. Його вільна стихія приводила або до розкладання громадських зв'язків, або до виру спонук, які обертали білячим колесом народне історичне життя» 6. Отож, попри свою проукраїнську позицію, Костомаров усе ж віддавав перевагу великоруському племені з його жорсткою дисципліною перед племенем південноруським, схильним до анархії та «любові до свободи».

В останні роки свого життя Костомаров написав твір, у якому виражені його консервативні погляди й «контрреволюційність». Це — оповідання «Бунт худоби (Лист малоросійського поміщика до

свого петербурзького приятеля)» 7. Жанр цього твору можна визначити як антиутопію. Написаний він був російською мовою, хоча в ньому наявний сильний український колорит. До того ж вказано, що це — лист малоросійського поміщика. Тобто в творі описані реалії, які ніби були пов'язані з Україною. В оригіналі твір називається «Скотский бунт». І в цій назві відверто відчутна негативна конотація. «Скотский» — тобто поганий, мерзенний.

Саме поняття «бунт» у творі ототожнене з поняттями «повстання» та «революція». Для автора «Бунту тварин», який одягнув маску малоросійського поміщика, це ніби синоніми, про що йдеться на початку твору.

Сюжет твору простий. У ньому автор розповідає, як серед тварин у господарстві малоросійського поміщика починає визрівати бунт. Причиною цього є агітація, яку ведуть незадоволені бугаї. Автор характеризує цих бунтарів так: «У бугаїв... є такі якості, котрі трапляються в окремих осіб із людей: у них якась постійна невгамовна пристрасть хвилювати інших без якоїсь мети, смута задля смуту, бунтарство заради бунтарства, бійка заради бійки; спокій їм набридає, від порядку їх нудить, їм хочеться, щоб усе навколо бурлило, гомоніло; при цьому їх тішить усвідомлення того, що все це зробив не хтось інший, а вони».

Отже, на думку М. Костомарова, бунт-революцію провокують невірноважені люди, які не можуть жити спокійно. Такий погляд надто однобокий. Звісно, в будь-якому суспільстві є бунтівні, невірноважені елементи. Однак не завжди вони здатні спровокувати революцію. У «вірноваженому» стабільному суспільстві ці елементи можуть знаходити вихід для своєї енергії в конструктивних сферах діяльності. Хоча — не обов'язково. Якась частина з них поповнює злочинний світ. Невірноважені елементи дають про себе знати у «розхитаному» суспільстві, де наявні нестабільність, незадоволення. Тобто там, де є об'єктивні причини

революції. Тоді й спрацьовує революційна пропаганда та, відповідно, виникає запит на революційну діяльність.

Однак Костомаров, говорячи про причини революції, мав певну слушність. Адже в будь-якому суспільстві існують буйні «бугаї», власне, потенційно революційні елементи. Останнім учений дав точну соціально-психологічну характеристику, відзначивши їхнє спонтанне прагнення до смуту. Тут мимоволі пригадуються міркування Реймона Арона про революціонерів-інтелектуалів: «Революція видається спробою змінити все, оскільки ніхто не знає, що вона змінить. Для інтелектуала, котрий дошукується в політиці якоїсь розваги, предмета віри чи теми спекуляцій, реформа є нудьгою, а революція пожвавленням. Перша — річ прозова, друга — поетична, одна видається справою функціонерів, а друга — справою народу, налаштованого проти експлуататорів. Революція зупиняє усталений порядок і спонукає повірити, що нарешті все можливе» 8.

Далі в оповіданні йдеться про те, що під впливом «революційної агітації» бугаїв та жеребців, які говорять про знущення людей, тобто пануючого класу, над тваринами (експлуатованими низами), починається повстання. До нього приєднуються й цілком мирні тварини — вівці, свині, кури, гуси і т. д. Бунтівниками стають навіть коти, в яких, здавалось би, нема причин для бунту, адже люди годували й доглядали їх. Вірними людям залишаються тільки собаки. Останніх можна сприймати, певно, як алегорію поліцейських чи силових структур.

Сам бунт, чи то революція, зображені як деструктивне явище. Повсталі тварини нищать чинний порядок, «цивілізацію», утверджуючи анархію. Ось, наприклад, як автор зображує «революційні діяння» свиней: «Вони із завзятістю пустошили грядки з картоплею, ріпою, морквою й іншими овочами, жадібно поїдали корені, інші ж увірвалися до квітника, який був

розташований під самою стінкою панського будинку...». Словом, «революціонери» прагнуть безконтрольно оволодіти цінностями, які протягом тривалого часу нагромаджувалися в суспільстві.

Наступний етап бунту-революції — це досягнення компромісу між панівним класом, «старою владою» і революціонерами. У переговори з бунтарями вступає Омелько, який розуміє тваринну мову. Спочатку він говорить, що тварини порушили Божий порядок. Тобто існуюча влада подана як встановлена Богом. На що тварини йому відповідають: «Який це Бог! Це у вас, у людей, є якийсь Бог! Ми ж, худоба, ніякого Бога не знаємо!». Інакше кажучи, революціонери — безбожники. Для них божественний авторитет — не авторитет. Вони відкидають традиції і ладні чинити так, як їм хочеться.

Омелько запитує тварин, що вони хочуть. Тварини відповідають: «Волі». Хоча що таке воля, чітко не усвідомлюють. Омелько дає їм волю, інтерпретуючи її в такому дусі: «Ну що ж? Ідіть на волю! Ідіть у поле, потовчіть усі хліби, що лишилися ще на корені. Ми же вас не будемо використовувати ні на яких роботах. Вільними будьте собі!»

Саме поняття «воля» в цьому тексті Костомарова подане як щось негативне. Воля — коли ти не працюєш, а паразитуєш, користуючись тими матеріальними ресурсами, які тобі не належать.

Після того, як тварини отримали волю, настає черговий етап революції. «Старі господарі», зберігаючи за собою основну частину власності, дещо віддають революціонерам. Останні не можуть ефективно скористатися цією власністю. До того ж, нею користуються лише «найбуйніші», а мирним революціонерам не дістається практично нічого.

Серед революціонерів настає розкол. «Мирні» знову повертаються до своїх колишніх господарів. А «буйні» швидко знищують власність, що дісталась їм. Не маючи з чого жити, вони

також повертаються до старих господарів у стійбища. Настає «термідор», коли з «буйними» революціонерами розправляються. А «небуйні» опиняються знову в ярмі.

Зрозуміло, «Бунт худоби» — твір не науковий, а художня алегорія. Однак за цією алегоричністю можемо побачити багато цікавих ідей, що мають наукову цінність. Спробуємо їх артикулювати.

Отож, Костомаров ніби розписав сценарій революції.

• • •

Далі — у повній книжці «Марево революції».
nashaknyga.com.ua